

**IBN KHALDUN'UN TARİH FELSEFESİ:
DEVLETLERİN VE UYGARLIKLARIN
YÜKSELİŞ VE ÇÖKÜŞÜ**

Yazan: Prof. Dr. Barbara STOWASSER
Georgetown Üniversitesi
Arap Dilleri Bölüm Bşk.

Önsöz

Sayın Bayanlar ve Baylar,

Bundan 30 yıl önce ailemle beraber bu cana yakın şehirde oturmak üzere buraya geldim. Biraz önce duyduğunuz gibi babam, Hans Freyer, o zaman Siyasal Bilimler Fakültesi'nde ve Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde profesördü. Bense genç bir Alman hukuk öğrencisiydim. 1950'lerde Türkiye'de ikâmetim, mesleğimi dolayısıyla hayatımı değiştirdi. Bu güzel ülkenin ve aziz öğretmenim Profesör Necati Lûgal'in etkisiyle Almanların 'Doğu Dilleri Edebiyatı ve Tarihi' dedikleri konuya geçtim. Böylece Orta Doğu dillerinde ve İslâm dini konusunda ihtisas yaptım. Daha sonra Birleşik Devletlere göçmen olarak gittim. Halen Washington'daki Georgetown Üniversitesinde Arapça Bölümünün Başkanı ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı Enstitüsünde Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs İleri Bölge Seminerlerinin Yöneticisi olarak görev yapmaktayım. Maalesef Türkçemi fazla kullanma fırsatını bulamadığım için Türkçem paslanmış bulunuyor. Ancak uzun bir aradan sonra döndüğüm bu aziz ülkeye karşı beslediğim hisler aynı tazeliğini muhafaza ediyor. Dolayısıyla bu ziyaretimin bir özlem seyahati olduğunu takdir edersiniz.

Bu arada burada birçok yenilikler yer almış. Bu şehirdeki gelişmeye ve bütün yarar ve sorunlarıyla birlikte gerçekleşen modernleşmeye hayran kaldım. Yalnız değişmeyen husus, Türklerin içtenliği ile cana yakınlığı, kuvvet ve dirayeti, zengin kültür ve bilgi kaynakları.

"Yuvaya dönüşüm" dolayısıyla bu şehirde oturan en samimi, sevgili dostlarıma ve hepinize en derin şükranlarımı sunarım. Bugün aranızda olmaktan sonsuz mutluluk duymaktayım.

* Bu konferans 5 Ocak 1984 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde verilmiştir.

Konferansımı ortaçağ İslâm dünyasının en seçkin ve üstün bilginine ayırmış bulunuyorum. Dünyanın ileri gelen büyük düşünürleri arasında yer alan İbn Haldun'un çeşitli tarihsel yorumlara yol açan kitabını Arnold Toynbee "insanoğlunun tüm çağ ve yerlerde yaratmış olduğu en büyük yapıt" olarak nitelendirmiştir. İbn Haldun'a ayrıca "sosyal bilimlerin babası" ve İslâm âleminde "pozitif ya da tarihsel gerçek anlamda bilimsel" sosyal bilimlerin kurucusu sıfatı verilmiştir. İbn Haldun'un önem ve özgünlüğünü vurgulayan görüşlere katılmakla beraber onu bir pozitivist, hattâ gerçek bir pragmatist olduğunu ileri sürenlerin kanaatlerini paylaşmadığımı ifade etmek isterim. Fakat bu konudaki görüşlerimi açıklamadan önce İbn Haldun ve yapıtlarına bir göz atmak, düşüncelerinin çerçevesini oluşturan nihaî felsefi çerçeveyi ele almak gerekir.

İbn Haldun ulema sınıfına mensup üyelere benzemiyordu. İlahiyat ve hukuk öğrenimi gördüğü, yaşamını Kahire'de saygın bir yargıç olarak sonuçlandığı halde olağan bir hukukçu ve din bilgini sayılmıyordu. İbn Haldun herşeyden önce mahir bir politikacı ve birinci sınıf bir tarihçi idi. Kendisi ayrıca son derece dine bağlı, koyu inanç sahibi bir kişilik taşıyordu. Bu çeşitli niteliklerin oluşturduğu terkip tarih felsefesine yansımış bulunmaktadır. İbn Haldun bir yandan genel ve özellikle İslâm dünyasında karşılaşılan insan tabiatı hakkında çok gerçekçi bir görüşe sahip olmakla beraber, öte yandan Hazreti Muhammed'in peygamberliği ve İslâmın ilk döneminde Medine'de kurulmuş bulunan teokratik devletin kutsallığı konusunda kesin inanç sahibi bulunuyordu.

İbn Haldun M.S. 1332 de Tunus'ta, daha önceleri İspanya'da saygın bir toplumsal konuma sahip, göçmen bir Arap ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. İslâm dünyasının bireyi olarak Kuzey Afrika kabile toplumların yapısını çok iyi biliyordu. Parıltılı ve haşmetli Ortaçağ İspanyasının nasıl gelen Kuzey Afrika barbar kabilelerinin akınları nedeniyle fethedildiğini, bu kabilelerin oraya yerleştiklerini, kentleştiklerini, soysuzlaştıkları ve sonunda mass edildiklerini çok iyi biliyordu.

Yaşamının ilk yarısında İbn Haldun yoğun biçimde Kuzey Afrika politikasına katılmıştı. Mağribte bulunan birkaç prence yüksek makam sahibi sıfatıyla hizmet etti, her defasında eski efendisini arkada bırakarak kazanan tarafın safında yer aldı, itibardan düştü sonra yeniden itibara kavuşturuldu, hapise girdi çıktı, özetle yaratıcı fakat tehlikeli bir mesleki yaşam izledi.

Günümüz terimleri yaşamının orta bunalımı diyebileceğimiz noktasında, 43 yaşında bulunduğu sırada, politikadan çekilip ücra bir çöl kalesine çekilerek, "İslâm dünyasının tarihi"ni (Kitab al'-iba) ve onun kuramsal girişimi olan "Mukaddime"yi kaleme aldı. 1382 de, elli yaşına geldiği

zaman Mağribi bırakıp haç faraziyesini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitti. Bildiğiniz üzere Ortaçağda haç çok kez bir çıkmaza girdiklerini duyan Müslümanlar için nihai bir çözüm yolu sayılıyordu. Bu çıkmazlar çeşitli olabiliyordu: olumsuz bir siyasî, meslekî ya da bireysel durum. O devirde hacca gitmek demek aylar, bazen yıllar, hattâ bazı hallerde tünden iç politika baskılarından kurtulmak anlamına geliyordu. Ibn Haldun'un yolculuğu onu ancak Kahire'ye kadar götürdü. Orada saltanat süren ve kendisinin çok iyi bir bilgin olduğunu bilen Memlûk Sultanı Mâlikî onu mezhebinin başkadılığına getirdi. Ibn Haldun 1406 da Kahire'de öldü. Ölmeden kısa bir süre önce, 1401 de Şam'ın surları dışında karargâh kurmuş olan dünya fatihi Timur'la bir mülâkat yapma fırsatına kavuştu. Timur onunla Kuzey Afrika hakkında istihbarat toplamak amacı ile görüşmek istemişti. Fakat Ibn Haldun bu çeşit bir tuzağa düşmeyecek kadar deneyimli idi, bu bilgiler yerine Timur'a göçebe ve kente yerleşmiş topluluklar, uygarlıkların doğuşu ve yıkılışı konusunda bir konferans verdi. Timur da bu durum karşısında kendisinden bir hizmet talep etmekten vazgeçti.

Ibn Haldun'un Timur'a söyledikleri Mukaddime'de işlediği ve yazmış olduğu "İslâm dünyasının tarihi" adlı yapıtın girişini oluşturan fikirlerinin özeti idi. Bunları şöyle özetlemek mümkündür: İnsan toplumsal bir hayvandır. Birkaç kişi Allah'ın vermiş olduğu düşünme gücüne dayanarak birbirile işbirliği haline gelmeğe başlayıp bir takım toplumsal kurumlar yaratmağa başladıkları an, kültür doğmuş demektir. Bu kültür grubun toplumsal alışkanlıkları, ortak başarıları ve kurumlarından oluşmaktadır. Her çeşit beşerî işbirliği birbirinden taban tabana zıd iki çeşit çevrede oluşmaktadır: "hadara" yani kentsel çevre ve "badawa" yani çöl çevresinde. (Sonuncu çevreye, ücra, küçük kırsal yerleşim birimleri de girmektedir.)

İnsan grupları neden çap ve başarı açısından farklılaşmaktadır? Eğer tüm insanlar eşit ölçüde işbirliği yapmak gereksinimini duysalar, bunun sonunda ortaya çıkan toplumsal örgütlenme ne nicelik ne de çap açısından farklı olmazdı. Toplumsal örgütlenmenin çap ve yoğunluğunu belirleyen değişken grup duygusu, grup dayanışması (asabbiya) dir.

Bu grup dayanışması çölde ilkel bedevî grupların yaşadığı, insanların kan bağı ile bağlı bulunduğu, grup dayanışma duygusunu geliştiren ortak ceddler, ortak çıkarlar ve ortak hayat/ölüm deneyimlerin olduğu yerde doğal bir haldir. Tipik ilkel bir grup ufaktır, siyasal kurumları basittir; bu ilişkiler özde gerçek ya da farazi hısımlık bağlarına ve yaşlılara karşı gösterilmesi gereken saygı ve itaata dayanmaktadır. Hükümdar, ataları ve eylemleri nedeni ile asil sayılanıdır. İç çatışmalar yaşlı ve akil olanların hakemliğine başvurmak suretile çözümlenir. Fakat küçük gru-

bun çap olarak büyümesi ve hükümlan olan ailenin içinde beliren fikir ayrılıkları grup-içi mücadelelere yol açmaktadır. En yoğun grup-içi dayanışmaya sahip olan diğer alt gruplara galebe çalar ve onlara baskı yolu ile egemen olur. Böylece grup duygusunun üstünlüğü, bir grubu diğerlerine kıyasla üstün kılmaktadır. En güçlü ve var olan grup dayanışması konusunda en güçlü ve doğal talep hakkına sahip olan aile ya da birey hükümlan olacaktır. Yeter güç ve önemde bulunan grup desteği denetleyebilen önder bir hanedan ve devlet kurma olasılığına sahiptir.

Grup dayanışması fütuhata da götürebilir. Tüm ilkel kültürler uygarlıklara doğru yönelmektedirler. Yine tüm ilkel gruplar iktidar, servet ve serbest zamana ulaşma isteklerini beslemektedirler. Onlar ya var olan uygar bir devleti fethederler ya da yenisini kurmağa çalışırlar. Tüm ilkel gruplar dayanışma, iç tesanüt, direniş gücü, cesaret ve güce sahiptirler. Bununla beraber bazıları, faziletleri bir takım eksiklikler nedeni ile kısıtlandığı için, çabalarında sınırlandırılmış bulunurlar. Bu durumlarda, eksikliklerini gidermek ve yeni bir imparatorluk ya da uygarlığı fethetmek veya kurmak üzere ek bir güce gereksinme duyarlar. Bu ek güç dinden kaynaklanmaktadır. Din, diğer bütün toplumsal güçler gibi, yerleşebilmek için dayanışmaya muhtaçtır. Dolayısıyla genellikle güçlü dayanışmaya sahip gruplar içinde gelişir. Daha sonra din yeni bir dayanışma türü yaratmaktadır, bu dayanışmanın türettiği sadakat ise dünyevî istekler ya da hısımlığın yarattığı dayanışmadan çok üstün bir sadakat oluşturmaktadır. Bin bir uygarlığın yaratılışında en üstün güçtür, yasaları ise onu mahafaza etmek için en etkili olanlarıdır.

Uygarlık ya da kent yaşamının merkezi etrafında oluşan kültür, ilkel kültürlerde başlamış olan yaşamın tamamlanmış doğal biçimidir. İlkel kültür, kültürün tamamlanmamış bir türüdür. İnsanoğlunun sadece asli gereksinmelerini karşılar. Kentsel kültür gelişmiştir. Kolaylıklar ve lüks ancak çok sayıda insanın yoğun kümeler halinde birlikte yaşadığı zaman ortaya çıkabilir. Bunun için bazılarının herkes için üretimde bulunması ve çok sayıda artı emeğin lüks eşyaları üretmesi gerekir. İşte o zaman insanoğlu us ve fikir açısından ulaşmak istediği daha yüksek özlemleri karşılayacak zaman ve enerjiyi bulabilmektedir. Fakat bütün lüks ve ihtiyaç beraberinde soysuzlaşma ve gerileme tohumlarını da taşımaktadır. Özgün grupta karşımıza çıkan saf bağlılık, yalın güç ve sadelik yozlaşmaktadır. Tüm toplumlar, devletler, kentler, ekonomiler ve kültürel çabalar bu kaçınılmaz, devrevî gelişmeye tâbidirler. Hepsi basit ve güçlü bir başlangıca sahiptirler, belli bir yükseliş noktasına kadar gelişirler ve sonra yozlaşmış olarak gerilerler.

İbn Haldun'un temel ilgisi siyasette olmağa devam ettiği için en fazla ilgisini çekmiş olan konu, devletin doğuş ve yıkılışı idi. İbn Haldun bu

konuda beş aşama belirlemektedir: Bir devlet tüm devreyi üç, dört kuşak hükümdar yolu ile katedebilmektedir.

Başlangıçta, yerleşme aşaması ile karşı karşıyayız. Grup dayanışması burada aile ve din bağlarına dayanmaktadır ve devletin korunması açısından zorunludur. Hükümdar bir kral ya da lordtan çok bir şeftir. Kendisi de dinin kurallarına uymak zorundadır.

İkinci aşamada hükümdar, iktidarı tekeli altına almağa başlamaktadır. Mutlak bir efendi olur. Hükümdarın bu iktidar tekeli doğal grup dayanışmasına dayanan egemenliğin doğal ve zorunlu sonucudur. Hükümdar şimdi iyi düzenlenmiş bir devleti kurabilecek güçtedir. İktidarın tekelleşmesini gerçekleştirmek amacı ile onunla güç paylaşanları ortadan kaldırmakta, kendisini başta desteklemiş olan doğal dayanışmayı tasfiye etmektedir ve bir kanbağı ya da dine dayalı dayanışma yerine şahsına karşı sadık olan bürokrat ve paralı askerlerin desteğini satın almaktadır. Ücretli ordu ve idarî bürokrasiden başka bir grup bilgin danışmanlar devleti hükümdarın isteğine uygun olarak muhafaza etmek üzere aracı olmaktadır. Bu danışmacı kurul konusunda Ibn Haldun bilginlerin kötü siyasal danışmanlar olduklarını vurgulamaktadır. Onlar ayrıntılardan çok evrenseli, insan türü yerine tüm türleri görmek üzere eğitildikleri, toplumsal ve siyasal olguları tek başlarına değerlendirmek yerine başkaları ile kıyaslama yolu ile değerlendirdikleri için olumsuz siyasal öğütler vermeğe yatkındırlar. Hükümdara verilecek iyi siyasal öğüt, "ortalama zekâ sahibi, alelâde kişi"lerden gelmektedir.

Üçüncü aşama lüks ve debdebe ile geçen zamandır. Bu aşama boyunca hükümdar otoritesini (yetkesini) kişisel gereksinmelerini karşılamak için kullanmaktadır. Kişisel gelirini arttırma amacı ile tebaasının vergi yükünü azaltmak suretile devletin malî kaynaklarını yeniden düzenlemektedir. Böylece küçük ödemelerden geniş bir gelir sağlamaktadır. Bunları kentleri güzelleştirmek ve diğer kamu işleri gerçekleştirmek üzere sarf etmektedir. Herkes ekonomik refahta payını almaktadır, güzel sanat, bilim ve elsanatları teşvik görmektedir, yeni hâkim sınıf, hattâ orta sınıfın üst tabakası bile kültürel hedef ve projelerin istekli koruyucuları haline gelmektedir. Egemen olan iklim refah ve serbestidir, herkes dünyanın nimet ve rahatlıklarından payını almaktadır.

Bu üç aşamanın hepsinde hükümdarlar güçlü, bağımsız ve yaratıcıdır. Kendi istekleri ile tebaalarının isteklerini onların kölesi olmaksızın tatmin etmektedirler. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik refah hükümdara ek bir iktidar kaynağı sağlamaktadır.

Dördüncü aşama doyum, tatmin ve kendini beğenme ile geçmektedir. Lüks ve rahat bir alışkanlık olmuştur. Yöneten ve yönetilenler bu duru-

mun ebediyyen sürecekleri inancındadırlar. Bu durum gerçekten de bir zaman sürmektedir. Bu sürenin uzunluğunu devletin kurucularının gücü ve başarılarının sağlamlığı belirlemektedir. Şu kadar ki bu aşama içinde devlet farkına varılmadan gerilemeğe ve çözülmeğe başlamıştı ve sefahat ile israftan oluşan beşinci aşama başlamaktadır.

Bu aşamada din ve dayanışmanın başlangıçta sağladığı yaşamsal güçlerin tahrip edildiği ve hısmılığın sağladığı doğal ve güçlü sadakatın yerine hükümdar uğruna bir özveride bulunmağa yanaşmayan ordu ve bürokrasinin satın alınan desteğinin geçtiği görülmektedir. Hükümdar lüksünü ve iki grubun desteğini sürdürebilmesi için vergileri arttırma zorundadır. Bunun sonucu olarak yeni arttırılan vergi ödenekleri küçülen ve sürekli azalan bir gelir kaynağı oluşturmakta, çünkü bu tür bir vergi politikası ekonomik faaliyetleri ürkütmektedir. Devletin geliri azaldığı ölçüde, hükümdar yeni taraftarlarını destekleme olanağını yitirmektedir. Konfor ve lüksün tükettiği alışkanlıklar fizikî zaaf ve kötü huyların yayılmasına neden olmaktadır. İlkel yaşamın başlangıcındaki haşin ve mert davranış biçimleri unutulmaktadır. Halk gevşek bir yaşam biçimine dönmüştür. Yönetilenlerin ümitleri zayıflamıştır, kamuoyu bezginlik içinde, ekonomik faaliyet ve inşaat projeleri duraklama haline gelmiştir. İnsanlar uzun vadeli planlar yapamaz olmuşlardır. Doğum hızı gerilemektedir. Fiziksel bir zayıflığa düşen tüm nüfus, çevre sorunları ile karşı karşıya bulunan büyük ve kalabalık kentlerde yaşamaktadır. Devlet çözülmeğe başlamıştır. Merkezden uzak bölgelerde yaşayan prensler, generaller, memnun olmayan soydaşlarla yabancı fatihler belli toprak parçalarını devletin denetiminden koparmaktadırlar. Devlet, küçük iller ve onun alt birimleri haline bölünmektedir. Başkentte bile silâhlı kuvvetlerle bürokratlar entrikalar yolu ile hükümdarın otoritesine sahip olmağa çalışmaktadır, hükümdarın sadece makam ve sıfatını bırakmaktadırlar. Nihayet dışardan gelen genç, sağlıklı bir grubun istilâsı devletin yaşamını sona erdirmekte ya da gerileme adım adım devam ederek devleti “yağı bitmiş olan bir lambanın fitili”ne benzer şekilde söndürmektedir.

Her fütuhat yeni bir başlangıcın işareti olmayabilir. Uygarlıklar ilkel fatihlere çekici gelmektedir, bu yüzden onlar buldukları gelenek ve uygulamaları benimsemeğe çalışırlar. Her sanat ve bilimin öğrenilmesi —ne kadar güç olursa olsun— bir alışkanlık haline gelmekte, dolayısıyla başkasına öğretilmektedir, yeter ki doğru öğretim yöntemleri bilinsin ve siyasal çalkantılar fazla şiddetli ve yıkıcı olmasın.

Böylece tüm siyasal yaşam, sonu olmayan, durmadan tekrarlanan dönemlerden oluşmaktadır. Bir dönemden diğerine bir ilerleme yoktur. Geleşme kavramı Ibn Haldun’un felsefesinin tümünde olduğu gibi Arap ortaçağ düşüncesinde yer almaktadır. Ibn Haldun hanedan, devlet ve kül-

türlerin gelişim ve çöküşünü laik kavramlarla açıklarken, kendisinden önce ve yaşadığı devirde yaşamış olan dindar hukukçu-ilâhiyatçılardan çok daha hakiki biçimde ortaçağ İslâm âlemini tasvir etmiştir. Böyle olmakla beraber Ibn Haldun içtenlikle inanç sahibi idi ve kendisi, bu ütopyayı canlı tutmağa çalışan dindar yazarlardan farksız bir biçimde bu erken dönemlerin teokrasisine önem veriyordu. O halde Ibn Haldun İslâmın başlangıcını ne şekilde açıklamaktadır?

Ibn Haldun bunu değişik düzeylerde yapmaktadır. Onun açıklamalarına göre gelişmeler her zaman haşin biçimde oluşmamıştır. Yükseliş ve gerileme akımı daima kaçınılmaz bir olgu değildir. Gerek İslâmın kuruluşu, gerekse İslâmiyetin ilk dönemlerinde beşerî işlere doğrudan doğruya ilâhî bir müdahale yapılmıştır. Birkaç kuşak boyunca grup dayanışması önemsizdi, buna karşın Allahın iradesine boyun eğme herşeydi. Dinin en önemli güç sayıldığı zaman M.S. 632-641 arasındaki ortodoks Hilâfet, Emevî kırallığı ile Abbâsî imparatorluğunun ilk yıllarını kapsayan dönemlerdi. Bu dönemler boyunca cemaat gelişip serpildi ve fetihler yapıldı. Fakat sonra bu yolda kazanılan deneyimler soldu ve ilk başta yarattıkları muazzam etki kayboldu. İslâm dini birlik ve anlaşmayı yaratan tek kaynak olmaktan çıktı - işte o zaman grup dayanışmasının ürünü olan eski, gizemli, pekiştirici güce ihtiyaç duyuldu. Ve inanç gücünü muhafaza edemeyen insanoğlu devrevî varlığın insaf tanımayan haşinliğine dönmek zorunda kaldı. İslâm cemaati, Allahın ve yeni dinin buyruklarına sadık kalmak, maddecilik, hırs ve rüşvetten uzak kalmak suretiyle bu devreyi atlatabilirdi. Fakat bu konudaki günahkâr başarısızlık onların özgürlüklerini kaybetmelerine yol açtı, böylece de gerileme kaçınılmaz oldu.

Ibn Haldun'un "laiklik" ve "modernleşme" sorunlarına yaklaşım tarzı ile ilgili birkaç düşünceyi ileri sürmezden önce şurasını belirtmek gerekir: Ibn Haldun'un fikirleri birkaç bakımdan içinde yaşadığı ve çalıştığı, fikren çok durgun sayılan toplum için fazla gerçekçi ve fazla devrimci idi. Ondördüncü yüzyılın sonu ve onbeşinci yüzyılın başındaki Arap düşüncesi üzerinde herhangi bir etkisi olduğuna dair hemen hiç bir kanıt yoktur.

Ibn Haldun ancak 16 ncı, özellikle 17 nci yüzyılda yeniden keşfedildi, onun değerini ortaya koyup yorumlayanlar ise Osmanlı Türkleri olmuşlardır. Osmanlılar bilindiği üzere ilgilerini tarih ve siyasal düşünce üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Ibn Haldun onlara fazlası ile çekici geliyordu. 16 ncı, 17 nci ve 18 nci yüzyıllarda Ibn Haldun'un eserlerinin incelenmesi Türk fikir tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Avrupa ancak 19 ncü yüzyılda Ibn Haldun'u okuyan Türkleri izlemeğe başladı.

Ibn Haldun siyasal gerçeği oluşturan temel ve özel öğeleri ortaya koyarken, bir realist gibi davrandığı konusunda genel bir kanı egemendir. İslâm toplum ve kültürlerin yükseliş ve düşüşlerinin tasvirinde, Ibn Haldun'un siyasal gerçekliği, toplumsal ve siyasal birimlerin somut örneklerine karşı duyduğu ilgi, yapıtlarına günümüz Müslüman yazarlarına kıyasla bile daha "modern" bir tad kazandırmaktadır. Günümüz İslâm yazarları genellikle düşüncelerinde daha çok mukaddesatçı ve ütopyalara yönelik fikirlere ağırlık vermektedirler.

Şu kadar ki din ve siyaset ilişkisine gelince, Ibn Haldun'un siyasal pragmatizmi ile örneğin Machiavelli'nin siyasal felsefesi arasında büyük bir fark gözlemlenmektedir. Machiavelli "Nutuklar" ve "Hükümdar" başlıklı yapıtlarında ulusların ve uygarlıkların yükseliş ve düşüşleri konularında düşüncelerini oluştururken dini de toplumsal dayanışmanın ana kaynağı olarak görmektedir. İşin ilginç tarafı Machiavelli bu konuda düşüncelerini Ibn Haldun'dan daha ileri götürmektedir. Machiavelli'ye göre uluslar dinin varlığı olmaksızın siyasal güç ve tutarlılık üstünlüğünü egemen kılan ve böylece bireysel bencilliği sınırlandıran iyi kurumlar ancak dinin saygı görmesi halinde oluşabilir. Başka bir deyimle Machiavelli dini siyasal açıdan yararlı saymaktadır. Şu kadar ki Machiavelli dini Allah'ın kula intikal ettirdiği mutlak gerçek ve hukuk olarak görmemekte, yine aynı görüşün etkisiyle dinin soysuzlaşmasını beşerî zaaf ve günahlara bağlamaktadır. Dinin yükselişi olduğu kadar çöküşü de Machiavelli'ye göre sadece gözlemlenebilen tarihî olaylardır. Ona göre din bir uygarlığın kuruluşunda, onun çöküşünü önlemede çok yararlı, hattâ vazgeçilmez bir öğedir, fakat kendisi dinin temsil etmiş olduğu gerçeklere karşı tamamen ilgisiz kalmaktadır. Machiavelli gerçek bir pragmatist ve pozitivisttir. Ibn Haldun'da ise her iki eğilim kesinlikle bulunmamaktadır. Ibn Haldun'un tarihî olay ve gerçeklere verdiği büyük önem yapıtlarına pragmatik bir tad vermektedir. Ancak bu pragmatizm özünde geliştirmiş olduğu felsefeye yabancı düşmektedir, çünkü Ibn Haldun somut ve özel olayları, onların çeşitlilik ve değişimini sadece bir başlangıç olarak algılamaktadır. Ona göre gerçek yapılar tarihin oluşturduğu bu kaba olayların altında yatmaktadır. Ibn Haldun dini, en azından İslâm dinini, sadece tarihî bir olay olarak karşılamamakta, aksine İslâmı tüm tarihî ve siyasî gelişmelerin yönelmekte olduğu değişmez "temel ilkeleri" temsil eden mutlak bir gerçek olarak saymaktadır. Bu nedenle Ibn Haldun iktidarını hiç bir zaman dinden ayrı özerk, laik ve kendine göre ahlâkî ölçüleri geliştirebilen bir güç olarak görmemiştir.

Son zamanlarda ise Ibn Haldun'u böyle yorumlamak belli bir yaygınlık kazanmıştır. Ancak nasıl ki Ibn Haldun hiç bir zaman devleti özerk, laik bir eylemler dizisi olarak kabul etmemiştir, din ve devletin birbirin-

den bağımsız olmasını ve devletin başka bir kaynaktan meşruluk kazanmasını ve kendi ahlakiliğini kazanması fikrini de benimsememiştir. Dolayısıyla kanımca Ibn Haldun herşeyden önce ortodoks İslâm siyasî felsefe akımına bağlı kalmıştır. Ibn Haldun tarih felsefesinde de insanlığın toplumsal ve siyasal tabiatını bilmenin zorunlu olduğu, ancak bu bilginin "insan ve toplumun gerçek, nihai amacını" bilmeksizin elde edilemeyeceği temeline dayanmaktadır. Batıda yaygınlık her zaman dinle siyasetin birbirinden kesinlikle ayrılması düşüncesi, başka bir deyimle siyasal gelişmenin, dinle siyaset ilişkisi ile ters orantılı olduğu fikri, köklerini Batı düşünce tarihinde, daha doğrusu batılı Renaissance'dan almaktadır.

Bu fikrin kendi uygarlığımız için salt iyilik ya da salt zarar getirip getirmediği ayrı bir sorundur. Fakat bu konudaki ideal kavram görünüşte İslâmın en pragmatik, yine görünüşte en laik düşünürü Ibn Haldun tarafından geliştirilmemiştir. Ibn Haldun'un pragmatizminin altında onun köklü inançları yatmaktadır. Bu köklü inancın özünde ise ancak gerçek dinin Allah'ın yeryüzündeki kiralığının kurulmasını ve sürekli bir altın çağın yaşatılmasını mümkün kılacağı düşüncesi yatmaktadır. Ibn Haldun'a göre bu amaç gerçekleşirse, uygarlıkların tekrar tekrar doğmasına ve çökmesine ihtiyaç olmayacaktır.

Çev.: Prof. Nermin ABADAN-UNAT